

Ю. В. Павленко

ПРОБЛЕМА ЕТНОМОВНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ НОСІЇВ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Протягом останніх років питання про те, ким в етномовному відношенні були носії трипільської культурної традиції, вийшло далеко за межі академічних дискусій. Його зачіпають і журналісти, і найрізноманітніші автори науково-популярних та позанаукових текстів¹. Вони здебільшого насаджують думку щодо тотожності або, принаймні, прямого, безпосереднього етномовного зв'язку між трипільцями та українцями. І попри те, що жодний фахівець у галузі археології чи порівняльно-історичного мовознавства з цим не погоджується, відповідні міфи поширюються як комп'ютерні віруси.

Важко заперечувати наявність певної спадковості у розвитку землеробсько-скотарських культур на території Лісостепової України. Але стверджувати "українськість" трипільців в етномовному відношенні — суцільний абсурд. Як відомо, українці належать до слов'янської групи народів, а відтак склалися пізніше того, як праслов'янська спільність розпалася. А виникнення цієї спільності ми не можемо припускати раніше періоду пізньої бронзи.

¹ Характерними прикладами цього в останні роки є: *Каньгин Ю.* Путь ариев. Украина в духовной истории человечества. — К., 1995. — 256 с.; *Ю. Каньгин, З. Ткачук.* Українська мрія. — К., 1996. — 152 с.

Трипільська ж культура — енеолітична, отже існувала і зникла задовго до утворення праслов'янства.

Сучасні лінгвісти впевнено відносять формування праслов'янської групи діалектів як окремого мовного масиву до другої половини II тис. до н. е.² — до часів поширення у північній половині України та на найближчих до неї теренах Білорусі й Польщі тшинецько-комарівської культурно-історичної спільності. Завершення ж цього тривалого процесу слід, скоріш за все, пов'язувати з виникненням білогородівської культури Правобережної України та споріднених з нею сусідніх культурних груп, як то свого часу було запропоновано П. М. Третьяковим³, обґрунтовано О. І. Тереножкіним⁴, а потім докладніше розроблено С. С. Березанською⁵, Б. О. Рыбаковим⁶ та іншими дослідниками⁷.

Відповідно, до середини II тис. до н. е. ми маємо справу з балтослов'янською, а ще раніше — германо-балтослов'янською спільністю в межах індоевропейської мовної сім'ї. А з цього випливає, що до позначеного часу говорити про слов'ян, тим більше про українців або навіть протоукраїнців, безглуздо.

Отже, якщо навіть праслов'янська спільність виникає десь під кінець бронзового віку, то ні про яке "українство" трипільців, розквіт культури яких припадає (за каліброваними, тобто календарними датами) на IV тис. до н. е., і мови бути не може. Трипільська культура, точніше, група споріднених культур трипільської історико-культурної області, зникає не пізніше межі IV—III тис. до н. е. На той час не існувало не лише жодного з сучасних народів, а й взагалі етнічна структура людства, типи етномовних спільностей були принципово і якісно іншими. Існували групи споріднених племен, представників окремих мовних сімей та їхніх гілок, а не народи сучасного або навіть середньовічного типів⁸.

Тому проблема з'ясування етномовної ідентичності носіїв трипільської культурної традиції полягає переважно в тому, з представниками якої (чи яких) тогочасних етномовних спільнот ми маємо їх пов'язувати. Серед таких спільнот знаємо індоевропейську, давньомалоазійсько-північнокавказьку, семітську тощо.

² Старостин А. С. Сравнительно-историческое языкознание и лексикостатистика // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. — М., 1989. — Ч. I. — С. 17; Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993. — С. 43—44.

³ Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. — М., 1953. — С. 39—41;

⁴ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.

⁵ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982. — 212 с.

⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — 606 с.

⁷ Докладніше див.: Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — С. 90—112.

⁸ Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970. — 123 с.; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983. — 412 с.

Найпоширенішою є думка про індоєвропейську ідентичність трипільців. Ця гіпотеза має як своїх авторитетних прихильників⁹, так і не менш серйозних опонентів¹⁰. І треба визнати, що підстав для сумніву в індоєвропейськості трипільців достатньо.

В наш час, особливо після виходу праці В. Г. Збеновича¹¹, прийшлий характер трипільської культури на території України сумнівів не викликає. Праформа культури Кукутені-Трипілля — пракукутенська культура — склалася у Південно-Східній Трансільванії та Східному Прикарпатті на тлі нижньодунайської неолітичної культури Боян під впливом середньодунайських культур лінійно-стрічкової кераміки та західнопричорноморської культури Хамаджія¹².

При цьому останнім часом було доведено тривале співіснування на Південному Бузі місцевої буго-дністровської та прийшлої ранньотрипільської культур, навіть появу синкретичної, з елементами обох традицій, кераміки¹³. А це переконливо спростовує популярну в минулі десятиліття думку щодо формування ранньотрипільських комплексів на ґрунті буго-дністровської культури.

Ранньоземлеробські культури Балкансько-Дунайсько-Карпатського ареалу, на північно-східній периферії яких десь під кінець V тис. до н. е. складається культура Кукутені-Трипілля, формуються протягом VII—VI тис. до н. е. (за каліброваними датами), за вирішальної участі в цьому процесі переселенців із західних районів Малої Азії — носіїв традиції Хаджілара¹⁴. І, всупереч думкам окремих

⁹ Renfrew C. *Archaeology and Language*.— London, 1988; Дьяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // *Вестник древней истории*.— 1982.— № 3—4; Даниленко В. Н. *Неолит Украины*.— К., 1969; Даниленко В. Н. *Энеолит Украины*.— К., 1974.

¹⁰ Childe G. *The Aryans. Study of Indo-European Origins*.— London, 1926; Gimbutas M. *Old Europe: c. 7000—3500 B. C., the earliest European cultures before the infiltration of the Indo-European peoples* // *Jornal of Indo-European Studies*.— 1973.— № 1; Gimbutas M. *The first wave of Eurasian steppe pastoralists into Copper Age Europe* // *Jornal of Indo-European Studies*.— 1977.— № 5.

¹¹ Збенович В. Г. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*.— К., 1989.

¹² Черныш Е. К. *Энеолит Правобережной Украины и Молдавии* // *Археология СССР с древнейших веков до средневековья: В 20 т.*— Т. 3. *Энеолит СССР*.— М., 1982.— С. 169; Бурдо Н. Б. *Ранний этап формирования трипільської культури* // *Археологія*.— 1993.— № 3.— С. 20.

¹³ Шапошникова О. Г., Товкайло Н. Т. *Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на южном Буге* // *Первобытная археология*.— К., 1989.— С. 86—97.

¹⁴ Титов В. С. *Древнейшие земледельцы в Европе* // *Археология Старого и Нового Света*.— М., 1966; Мерперт Н. Я. *Миграции в эпоху неолита и энеолита* // *Советская археология*.— 1978.— № 3; Мелларт Дж. *Древнейшие цивилизации Ближнего Востока*.— М., 1982.— С. 107—111; Шнирельман В. А. *Происхождение скотоводства*.— М., 1980.— С. 86; Шнирельман В. А. *Возникновение производящего хозяйства*.— М., 1989.— С. 163—168.

відомих дослідників¹⁵, ніяких вагомих підстав для декларування індоєвропейськості неолітичних мешканців Анатолії немає.

Тому варто вбачати у неолітичних колоністах Південно-Східної Європи представників однієї з відомих у тогочасному Північно-Східному Середземномор'ї етновних спільностей: прасемітської або давньомалоазійсько-північнокавказької, умовно кажучи — прахатсько-хурритської.

Оскільки первинний ареал прасемітів певнено пов'язується з областями Сирії та Палестини, де вони розвивалися на ґрунті досягнень натуфійської культури своїх безпосередніх пращурів — давніх афразійців¹⁶, а первинною областю поширення прахатто-хурритів була Анатолія, при тому, що її східну частину займали протохуррити, а центральну і, ймовірно, західну — протохатти¹⁷, логічно припустити найбільшу вірогідність протохаттської (чи найближчу до неї) приналежності нео-енеолітичних груп, що принесли на Балкани та у Подунав'я найвищий у той час господарчо-культурний тип.

На це ж побічно вказують і віддаленіші західні зв'язки хатсько-північнозахіднокавказьких мов у Середземномор'ї, зокрема з іберійськими басками¹⁸. Потужний шар "північнокавказької" (точніше — хатсько-хурритської) лексики нещодавно відкритий не лише в хеттській, а й у давньогрецькій мовах¹⁹. До того ж гідроніми цього походження виявлені й у самому Дунайсько-Карпатському регіоні²⁰.

¹⁵ Renfrew C. Op. cit.; Дяконов И. М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник древней истории. — 1982. — № 3—4; Сафронов В. А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989.

¹⁶ Милитарев А. Ю., Шнирельман В. А. Проблема происхождения афразийцев // Сов. этнография. — 1988. — № 4. — С. 32—35; Милитарев А. Ю., Шнирельман В. А. К проблеме локализации древнейших афразийцев (опыт лингво-археологической реконструкции) // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. — Ч. 2. — М., 1984. — С. 35—51; Ковалев А. А., Милитарев А. Ю. Шумеры и семиты: встреча равновеликих культур // Восток. — 1993. — № 5. — С. 22—33.

¹⁷ Иванов В. В. Об отношении хаттского языка к северозападнокавказским // Древняя Анатолия. — М., 1985; Дяконов И. М. Хуррито-урартский и восточнокавказские языки // Древний Восток. — Вып. 3. — Ереван, 1978; Дяконов И. М., Старостин С. А. Хуррито-урартские и восточнокавказские языки // Древний Восток: этнокультурные связи. — М., 1988; Старостин С. А. Культурная лексика в общесеверокавказском словарном фонде // Древняя Анатолия. — М., 1985; Николаев С. Л., Старостин С. А. Северокавказские и их место среди других языковых семей Передней Азии // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока. — М., 1984.

¹⁸ Чирикба В. А. Баскский и северокавказские языки // Древняя Анатолия. — М., 1985.

¹⁹ Николаев С. Л. Северокавказские заимствования в хеттском и древнегреческом // Древняя Анатолия. — М., 1985.

²⁰ Иванов В. В. К проблеме языковой принадлежности носителей культур линейно-ленточной керамики и лендельской культуры Центральной Европы V—IV тыс. до н. э. // Античная балканистика. Карпато-Дунайский регион в диахронии. — М., 1984.

Узагальнюючи відповідні лінгвістичні розвідки, Л. С. Баюн констатує, що в індоєвропейських мовах, поширених на теренах Європи, фіксуються елементи заздалегідь не індоєвропейського походження. Це так звана субстратна лексика — релікти мов, які були витіснені індоєвропейськими говірками.

Так, на півдні Балканського півострова і по всій Егеїді встановлено наявність кількох субстратних мовних шарів, серед яких чи не найпотужнішим є мінойський лінійного письма "А", поширеного на Криті принаймні з III тис. до н. е. При цьому помічено структурну схожість мінойської (як і хаттської доіндоєвропейської Анатолії) мови з сучасними північнозахіднокавказькими мовами — абхазською та адигейською. Такі північнокавказькі відповідності встановлюються і для субстратної доіндоєвропейської лексики нео-енеолітичних балкано-дунайських культур, а також для областей Західного Середземномор'я, пов'язаних вже з традиціями мегалітичних культур ²¹.

Гіпотеза щодо прахаттсько-хурритської (вірогідніше — прахаттської) приналежності носіїв нео-енеолітичних культур Балкансько-Дунайсько-Карпатського ареалу дає переконливе пояснення факту наявності великої кількості лексем, спільних для реконструйованих прапівнічнокавказької та праіндоєвропейської мовних систем ²². Поширення відповідної лексики серед індоєвропейських племен (саме вони були тою стороною, яка запозичувала) могло йти не лише через Кавказ, а й з Південно-Східної Європи.

Наведені дані не суперечать добре відомому фактові наявності у праіндоєвропейській мові й семітських запозичень. Останні у праіндоєвропейській та пракартвельській (предок грузинської) мовах майже збігаються ²³, так що у першу вони могли потрапити й через посередництво другої. Але не виключена можливість також інфільтрації в неоліті невеликих семітомовних груп на Північний Кавказ безпосередньо з Верхньої Месопотамії ²⁴.

Все наведене вище схиляє до висновку, що носії нео-енеолітичних культур Південно-Східної Європи (Протосесло і Сескло, Нео-Нікомедія, Караново, Старчево, Криш, Кереш, Вінча, Боян, Хама-Джия, Гумельниця, Кукутені-Трипілля тощо) були, скоріш за все, у своїй більшості представниками прахаттської гілки давньомалоазійсько-північнокавказької етномовної спільноти. Цьому кореспондує і їхній антропологічний, виразно середземноморський, тип.

²¹ История Европы. — Т. I. Древняя Европа. — М., 1988. — С. 97—98.

²² Старостин С. А. Индоевропейско-северокавказские изоглоссы // Древний Восток: этнокультурные связи. — М., 1988.

²³ Илич-Свитыч В. М. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964.

²⁴ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 85

Отже, якщо попередні роздуми є слухними, носії трипільської культури як такі не лише не були українцями, протоукраїнцями чи навіть праслов'янами, а й взагалі не можуть вважатися безпосередніми етновними предками останніх. Цей висновок, зрозуміло, не заперечує участі посттрипільської людності у тих складних і тривалих процесах етновної консолідації, які врешті-решт призвели до утворення праслов'янської спільності. Так само з трипільських часів на теренах Лісостепової України зберігалися певні елементи господарчо-культурного комплексу, які через низку трансформацій увійшли до традиційної культури українського села.

Але в етновному сенсі трипільці прямими предками слов'ян не були. За цією ознакою вони, скоріш за все, були досить близькими до предків абхазців і адигейців, також — басків, меншою мірою — чеченців, інгушів та лезгинів.

Для розв'язання проблеми етновної приналежності трипільців слід звернутися і до їхніх релігійно-міфологічних уявлень. Добре відомо, що в індоєвропейській свідомості з найдавніших часів провідними постатями були саме чоловічі боги, які билися за жінку і худобу, тоді як жіночі образи є суто пасивними. Принципово інший світогляд маємо припустити для носіїв давньоземлеробських енеолітичних культур Близького Сходу та Південно-Східної Європи.

Витоки релігійно-міфологічних уявлень носіїв трипільської традиції пов'язані з комплексом вірувань анатолійсько-балканського неоліту. З одного боку маємо справу з родовими культами, а з другого — з акцентацією уваги на вшануванні великого жіночого божества родючості. Останнє засвідчується безліччю глиняних, часто орнаментованих, жіночих статуеток культово-магічного призначення.

Вся матеріальна культура відповідних суспільств просякнута жіночою символікою, що повною мірою стосується і Кукутені-Трипілля. Образ жінки-родительки створював навколо себе широке асоціативне поле і був пов'язаний з уявленнями про відтворення покоління людей-родичів та взагалі всього живого — природи, культурних рослин (особливо злаків), свійської худоби тощо. Тому він і стає центральним в усій системі релігійно-міфологічних уявлень трипільців. Для них, як і для представників інших давньоземлеробських спільнот, типовим було уявлення про органічний зв'язок між родючістю землі та продуктивною (сексуальною) здатністю людей.

Виходячи з загальних міркувань, можемо припускати, що головним змістом трипільських релігійно-міфологічних уявлень і культових дій було забезпечення родючості землі та нормального самооновлення Космосу завдяки періодичному відтворенню священного шлюбу Великої Богині, яка персоніфікувала не лише саму природу, а й общину та її землю, з небесним Богом-Биком та хтонічно-водно-дошовим Драконом-Змієм.

На багатьох жіночих статуетках трипільської доби зображено вертикальні прямі, зигзагоподібні та хвилясті лінії, які пов'язуються зі знаками дощових струменів та розпущеним волоссям жінок, виконавиць обрядових танків, яке символізувало ці струмені. Танці з заклинком до дощу, судячи з етнографічних даних та статуеток нео-енеолітичної доби, виконували здебільшого оголені простоволосі жінки. Тому жінка такого вигляду (чи просто з розпущеним волоссям) символізувала єднання сили землі та бога, який надсилав дощ, завжди у вигляді Дракона-Змія. Його символом часто-густо були хвиляста лінія та спіраль — знаки, поширені на трипільській кераміці.

На зв'язок трипільських жіночих статуеток з аграрними культами вказують зерна пшениці та ячменю, а також борошно у глиняному тісті, відбитки на них зерен злаків тощо. При цьому цікаво зазначити, що коли на ранніх етапах розвитку трипільської культури жіночий образ у мистецтві ще не був диференційованим, то на середньому етапі Трипілля поруч з повнотілою Богинею-Матір'ю з'являється й образ стрункої Богині-Доньки, яка персоніфікувала природу, що оновлюється навесні, та злаки, що сходять. Надалі останній образ у трипільському мистецтві навіть затуляє Велику Богиню-Матір неолітичної доби. В цій парі неважко побачити близький аналог Деметри та Кори-Персефони, які мали в Егеїді та на Балканах доіндоєвропейське походження.

З цим (враховуючи формування праслов'янської спільності значною мірою внаслідок індоєвропеїзації посттрипільського субстрата) можемо співвідносити і старослов'янський міф про двох рожаниць — Лелю та її матір Ладу, богинь природи, що відроджується. До них кореспондує еротично-вегетативне старослов'янське божество Лель або Полель.

У зв'язку з цим слід відзначити, що у хаттів доіндоєвропейської Анатолії (чиї предки належали, судячи з усього, до однієї з основних мас трипільців малоазійсько-північнокавказької етномовної спільності) був бог Лелвані, якому у хурритів відповідало подібне божество з таким самим ім'ям. З іншого боку, давньослов'янській Ладі відповідає не лише грецька Латона (явно доіндоєвропейське божество, відтиснуте в ранньоантичні, а, можливо, і в мікенські, часи на периферію міфологічної свідомості), а й певна лексика давньоанатолійських та кавказьких мов: карійське *lada* — "жінка", лікійське *lada* — "дружина, мати", урартське *lutu* — "жінка", аварське *ladi* — "дружина", а також (ймовірно теж неіндоєвропейського, північнокавказького походження) осетинська богиня Аларда²⁵.

Тому видається ймовірним, що імена давньослов'янської Ладі і давньогрецької Латони походять від імені доіндоєвропейської боги-

²⁵ Голан А. Миф и символ. — М., 1993. — С. 184.

ні вегетативних сил природи кола культур мальованої кераміки. Пригадаймо, що Латона була матір'ю Артеміді, покровительки дикої природи. Образ останньої був амбівалентним: вона виступала і як Діва, і (в своїх архаїчніших проявах) як родителька і годувальниця всього живого (згадаймо багатогруду статую Артеміді Ефеської). Можливо, ця друга її іпостась спочатку стосувалася саме її матері Лади-Латони, образ якої від носіїв трипільської культури міг перейти й до старослов'янської міфології.

В поселеннях початкової доби пізнього Трипілья дещо зростає відсоток чоловічих фігурок²⁶. При цьому на заключних фазах розвитку трипільської культурної спільності жіноча пластика схематизується і деградує. Це, можливо, відбиває загальну кризу давньоземлеробської системи уявлень за умов деструкції відповідної суспільно-господарчої системи енеолітичних землеробів Анатолійсько-Балкансько-Дунайсько-Карпатського регіона. Правобережну Україну та Молдову ці процеси, пов'язані з погіршенням кліматичних умов та експансією скотарських степових племен давніх індоевропейців, охопили дещо пізніше ніж Балкани та Подунав'я.

Зооморфні трипільські фігурки здебільшого зображують бика — чоловіче начало Верхнього світу, переважно могутності Неба. Тому ритуальні поховання черепів та рогів биків (скоріш за все забитих під час офірувань) у житлах на трипільських поселеннях не випадкові. Вшанування образу бика та його символів у давнину було надзвичайно поширене в усьому Передньоазійсько-Причорноморсько-Середземноморському регіоні. Тут поряд стоять святилища Чатал-Гююка з бичачими черепами, орнаментальний мотив букраний, характерний для багатьох передньоазійсько-східносередземноморських культур, починаючи, принаймні, з халафської, розгалужена бичача символіка та ритуальні ігри з биком у Мінойській цивілізації Криту та багато що інше, аж до пристрасті до кориди у народів Іберійського півострова.

Другим з провідних зооморфних образів, здебільшого представлених у розписах на кераміці, був Дракон-Змій. Розглядаючи його, В. Збенович²⁷ відзначає, що крилатий, часто і рогатий, дракон виступав грізною силою, що асоціювалася з водною стихією та дощем. Він не менш ніж Бог-Бик прагне до Великої Богині, обвиває її тіло та тягнеться до лона. Інколи він символічно, у вигляді спіралей, представлений на її сідницях та животі. Образ Дракона-Змія, як і небесного Бога-Бика, є вельми поширеним серед народів світу, у тому числі й близькосхідно-середземноморського кола. Згадаймо хоча б біблійного Левіафана. Але до часів своєї фіксації у писемних

²⁶ Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // Первобытная археология: поиски и находки. — К., 1980. — С. 193.

²⁷ Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991.

текстах він вже отримав негативне позначення, чого ще не було за нео-енеолітичних часів.

Зрозуміло, що релігійно-міфологічна система носіїв трипільської культури містила й інші образи. Фіксуються прояви солярного та місячного, а також мисливського культів, образи нижчої міфології. Так, Т. Ткачук²⁸ реконструює за даними мальованих на кераміці зображень образи пар чотириоких антропоморфно-жіночих духів, якимось чином пов'язаних з Місяцем, рослинністю та водою. Можливо, цей образ, через Місяць, співвідноситься і з уявленнями про магію, потойбічний світ і смерть, яка за архаїчними уявленнями не суперечить ідеї відродження-життя, а доповнює її. В такому разі можна припустити зв'язок цього персонажу з образом своєрідної Прото-Гекати. Цей асоціативний ряд також кореспондує скоріше до релігійно-міфологічного світу Передньозазізьсько-Середземноморського регіона (з його демоніями на зразок месопотамської Ліліт), але не має певних аналогів у давньоіндоевропейському світогляді.

Малозрозумілими залишаються уявлення трипільців про потойбічну долю душі померлого. Схоже на те, що типові для первісності анімістичні вірування розвинулися тут (ширше — взагалі в межах всього ареалу культур мальованої кераміки) у віру про перевтілення душ, переважно в межах свого роду. Певним натяком на це є практика поховання родичів, головно дітей, під підлогою жител. Імовірно, що подібні уявлення відродилися у ранній античності у вигляді діонісизму та орфізму. Цікаво, що окремі свідчення про стародавню віру у перевтілення, за П. Кулішем та І. Нечуєм-Левицьким, знаходимо і в українському фольклорі. Але власне давнім індоевропейцям віра у перевтілення не була притаманною: там, де ми її фіксуємо у народів відповідної мовної групи (наприклад, в індусів) вона є запозиченням.

Розглянемо тепер, з метою конкретизації уявлення стосовно етнічної структури енеолітичної України, розвиток трипільсько-кукutenської історико-культурної спільності у її взаємодії з індоевропейськими племенами степового півдня Східної Європи.

В межах Балкано-Дунайсько-Карпатського ареалу нео-енеолітичних культур, як свого часу показав В. Н. Даниленко, чітко простежуються дві лінії розвитку: західнобалкансько-середньодунайська (Вінча, тісска та лендельська культури тощо) та східнобалкансько-нижньодунайська (Караново, Боян, Гумельниця тощо), від якої і походить Кукутені-Трипілья.

Зрозуміло, що розселення носіїв трипільської традиції теренами Лісостепової Правобережної України передбачало контакти і

²⁸ Ткачук Т. М. Личины в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени // // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991.

часткове змішання з представниками місцевих неолітичних культур, передусім буго-дністровської та киево-черкаської (що входила до ширшої дніпро-донецької спільності). Але етнокультурна (а відтак і мовна) перевага переселенців над аборигенами сумніву не підлягає.

Це підтверджується поширенням всього балкано-дунайського енеолітичного господарчо-культурного комплексу, який ґрунтувався на ранніх формах орного землеробства у поєднанні з розведенням великої рогатої худоби. Типовими ознаками цього комплексу є мальована кераміка, вальковані каркасні житла на вимостках з обпаленої глини, багато глиняних жіночих статуєток, специфічна орнаментация посуду з перевагою спіралеподібних мотивів тощо.

Поховальний ритуал на ранньому та середньому етапах розвитку трипільської культури відомий ще недостатньо. Але наявні факти свідчать про поширеність звичаю ховати небіжчиків (особливо дітей) під підлогами жител (Лука Врублевецька, Солочени II, Незвисько, Старий Орхей). Ця практика продовжує неолітичні анатолійсько-балканські традиції, так само як і культ бика, вшанування жіночого божества родючості тощо.

Отже, носії власне трипільської господарчо-культурної традиції не були індоєвропейцями, а, як і споріднені з ними носії інших балкансько-дунайсько-карпатських культур мальованої кераміки, належали до людності середземноморського походження, скоріш за все в етновному відношенні стояли найближче до предків хатів — доіндоєвропейських мешканців Малої Азії.

Але такий висновок ставить нас перед питанням про індоєвропеїзацію давньої Європи, зокрема — території Лісостепової України. Вихідною для його розв'язання ідеєю виступає достатньо обґрунтована концепція північнопричорноморсько-передкавказької прабатьківщини індоєвропейських племен, висунута свого часу Г. Чайлдом. Як про те вже докладно писалося²⁹, найновіші лінгвістичні відкриття за умови їх коректної з історико-археологічної точки зору інтерпретації, цілком їй пасують, вносячи, зрозуміло, свої уточнення і корективи.

Просування індоєвропейських скотарських племен Північно-Західним Причорномор'ям у бік Балкано-Дунайсько-Карпатського ареалу свого часу було ґрунтовно проаналізовано М. Гімбутас³⁰. Нові

²⁹ Павленко Ю. В. Екологічні аспекти індоєвропейської проблеми // Ойкумена. — 1993. — № 1; Павленко Ю. В. Проблема індоєвропейської прабатьківщини у контексті останніх лінгвістичних досліджень // Археологія. — 1994. — № 3; Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994; Павленко Ю. В. Проблема прародины індоєвропейських племен // Язык и культура. V Междунар. конф. — Т. 1. — К., 1997. — С. 111—117.

³⁰ Gimbutas M. The Indo-Europeans, archaeological problems // American Anthropologist. — 1963. — № 65; Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern

дослідження, зокрема Д. Я. Телегіна³¹, підтверджують і конкретизують основні положення концепції цієї видатної дослідниці. Вона виділяє три хвилі експансії індоєвропейських племен зі сходу (зі степів Північного Надчорномор'я) на захід, визначаючи їх у каліброваних (календарних) датах.

На її думку, перші симптоми цієї експансії відчуваться у східноєвропейських степах ще близько 4400—4300 рр. до н. е., після чого хвиля скотарів, що вже оволоділи конем, накочується на давньоземлеробські культури мальованої кераміки переважно Нижнього Подунав'я та Східних Балкан.

Друга хвиля індоєвропейців, на цей час вже власне носіїв курганної поховальної традиції, виходить з ареалу усатівської культури Північно-Західного Причорномор'я і припадає на 3400—3200 рр. до н. е. При цьому ж інфільтрація окремих, споріднених усатівським, пов'язаних з курганною традицією індоєвропейських груп у Карпатсько-Центральноевропейську зону за умов їх активної взаємодії з місцевим населенням призводить до формування культурної спільності кулястих амфор.

Представники останньої і склали підґрунтя місцевих культур мотузчатої кераміки та бойових сокир наступної доби, індоєвропейська (навіть точніше — германо-балто-слов'янська) атрибуція яких є загальновизнаною. Але походження цього населення було пов'язане і з наступним просуванням нових груп індоєвропейців у лісостепові та навіть лісові простори Східно-Центральної Європи зі степової смуги.

Водночас у східноєвропейських степах формується ямна курганна культура, носії якої, за М. Гімбутас, у 3000—2900 рр. до н. е. і здійснюють третю хвилю пастушескої індоєвропейської експансії до Південно-Східної та Східно-Центральної Європи. Її наслідком стало поступове завершення їх індоєвропеїзації в межах Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону та на широких лісостепово-лісових теренах північніше північнонадчорноморських степів та Карпат — до басейну Західної Двіни та Балтійського моря.

Europe.— Paris.— The Hague.— London, 1965; Gimbutas M. Old Europe: c. 7000—3500 B. C., the earliest European cultures before the infiltration of the Indo-European peoples // *Jornal of Indo-European Studies*.— 1973.— № 1; Gimbutas M. The first wave of Eurasian steppe pastoralists into Copper Age Europe // *Jornal of Indo-European Studies*.— 1977.— № 5; Gimbutas M. The Kurgan wave migration (c. 3400—3200 B. C.) into Europe and the following transformation of culture // *Jornal of Near Eastern Studies*.— 1980.— № 8; Gimbutas M. Primary and Secondary of the Indo-Europeans // *Jornal of Indo-European Studies*.— 1985.— № 13.

³¹ Телегін Д. Я. Среднее Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите — энеолите // *Каменный век на территории Украины*.— К., 1990; Телегін Д. Я. Основні періоди історичного розвитку населення території України у V — першій половині IV тис. до н. е. // *Археологія*.— 1992.— № 4; 1993.— № 1.

Лише за такого масштабного бачення етноісторичного процесу на теренах Євразії за доби енеоліту та бронзового віку з'являється можливість конкретизувати і наше розуміння етнічного розвитку давнього населення України з дальшим розв'язанням проблеми індоєвропеїзації посттрипільських груп на формування балто-слов'янської, а згодом і праслов'янської спільнот ³².

Наприкінці середньої та, особливо, з початком пізньої доби історичної спільноти Кукутені-Трипілля, коли та вже охоплювала лісостепові терени Молдови й України від Карпат до Дніпра, етнічна картина тут помітно ускладнюється. Пов'язано це було передусім з посиленням контактів носіїв трипільської традиції зі степовими скотарськими племенами півдня Східної Європи, що свого часу було зафіксовано Т. Г. Мовшою ³³.

Ці племена, репрезентовані у той час на порубіжжі з трипільським ареалом, відомі за матеріалами середньостогівської (середньостогівсько-хвалинської) культурно-історичної спільноти. Походження її військово-політичної еліти представлені пам'ятками новоданилівського типу. Практично ніхто з дослідників не ставить під сумнів їхню індоєвропейську ідентичність. Більше того, як відзначалося автором раніше, є підстави пов'язувати їх саме з давніми індоєвропейцями мовного ареалу "А" (за системою Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванова), з якого вийшли три гілки давньоіндоєвропейських племен: хеттсько-лувійсько-палайська (анатолійська), італіко-кельтсько-іллірійська (центральноєвропейська) і тохарська (центральнопівденноазійська).

На наступних етапах розвитку трипільсько-кукутенської спільноти двосторонні зв'язки між її представниками та скотарями-індоєвропейцями ще більш поглиблюються. Це було пов'язано як з колонізаційною діяльністю трипільців у Середньому Подніпров'ї та їх торговельною активністю в усьому Північному Надчорномор'ї, так і з просуванням до Нижнього Подунав'я та Балкан носіїв середньостогівсько-новоданилівських традицій, а за ними й інших груп індоєвропейських племен ³⁴.

³² Про авторське розуміння процесів розгалуження давньоіндоєвропейської спільноти та розселення її основних гілок докладніше див.: *Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті.— К., 1994.— С. 60—112. Зараз автором подана до друку присвячена цій проблематиці монографія "Праславяне и арии. Древнейшая история индоевропейских племен".

³³ *Мовша Т. Г.* О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // Советская археология.— 1961.— № 2.

³⁴ *Мовша Т. Г.* Проблема взаємопроникновения степных и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э.— V в. н. э.). Тез. докл.— К., 1991; *Мовша Т. Г.* Взаємовідносини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку // Археологія.— 1993.— № 3.

Найзначніші хвилі індоєвропейських міграцій в кінці енеоліту проходили через Північно-Західне Причорномор'я в бік Нижнього Подунав'я. Спочатку цим напрямком скористалися середньостогівсько-новоданилівські групи — в яких є підстави вбачати мовних предків хеттів, лувійців та палайців, що на середину III тис. до н. е. вже опановують значні терени Малої Азії. З їхнім рухом до Дунаю може бути пов'язана інфільтрація окремих середньостогівських груп у трипільський масив на середньому етапі його існування. Свідченням цього є поява на східних околицях трипільського ареалу посуду з домішками товченої черепашки у глиняному тісті.

Але незабаром на окремих трипільських пам'ятках з'являється посуд з так званим перлинним орнаментом, притаманним кераміці нижньодніпровсько-приазовсько-передкавказьких індоєвропейських скотарських племен нижньомихайлівсько-кеміобинсько-майкопської спільності, яку В. М. Даниленко пов'язував з окремою азово-чорноморською лінією розвитку давніх скотарів Східної Європи.

Внаслідок відповідних міграційних зрушень у Північно-Західному Причорномор'ї складається кілька перехідних, синкретичних культурних груп, на ґрунті яких незабаром формується усатівська культура. Вона поєднує в собі пізньотрипільські та індоєвропейсько-степові риси. Провідну роль серед її представників відігравали саме носії останніх, про що свідчать багаті підкурганні поховання представників племенної верхівки, в яких втілені саме індоєвропейські традиції. Померлих ховали за степовим звичаєм в ямах у скорченому положенні, посипаючи їх вохрою. Істотно відзначити також провідну роль скотарства з орієнтацією на дрібну рогату худобу, поширення степової керамічної традиції тощо.

Однак у цій культурі виразно проглядається і трипільський субстрат, головню за наявністю мальованої кераміки та спрощених жіночих статуєток. Останні інколи зустрічаються і в нижньодніпровських степах. Можливо, їх приносили з собою чи виготовляли на місці жінки трипільського походження, які за тих чи інших обставин (шлюб, полон, умикання та ін.) інкорпоровалися в індоєвропейське скотарське середовище.

В етномовному відношенні носіїв усатівської та споріднених з нею курганних культур Північно-Західного Причорномор'я та Нижнього Подунав'я, які поступово опанували більшу частину Балкан, варто, як то вже обґрунтовувалося раніше, пов'язувати з представниками греко-вірмено-фракійської гілки індоєвропейських племен.

Паралельно подібні процеси трипільсько-індоєвропейської синкритизації спостерігаються й у Середньому Подніпров'ї. Вже за середньотрипільської доби бачимо тут досить тісні контакти між носіями цих двох традицій. Незабаром сюди з південного сходу приходять скотарські групи, які, особливо на Лівобережжі, залишають пам'ятки типу Півіхи.

Ці люди, на відміну од трипільців, селилися на високих місцях, орієнтувалися на скотарство, дотримувалися курганного поховального обряду і виготовляли кераміку з перлинним та мотузчатим орнаментом, домішуючи до глиняного тіста товчену черепашку. Тому В. М. Даниленко цілком слушно відносив цю культурну групу до кола культур азово-чорноморської лінії розвитку — таких як майкопська Північного Кавказу та Передкавказзя, кеміобинська Криму, нижньомихайлівська Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я та усатівська Північно-Західного Причорномор'я³⁵.

Всі ці культури, як про те вже йшлося, доцільно пов'язувати з мовним індоєвропейським ареалом "В", з якого, між іншим, утворилися й германо-балто-слов'янські говірки. Тому уявляється цілком імовірним, що першими носіями їхніх праформ у Середньому Подніпров'ї були саме племена, що залишили комплекси півіхінського типу. До того ж, як підкреслює В. О. Круц³⁶, це прийшло скотарське населення невдовзі взяло безпосередню участь у формуванні середньодніпровських пам'яток софіївського типу. Тому не виключено, що вже софіївська племенна група, яку традиційно відносять до пізньотрипільського кола, в етновному сенсі була індоєвропейською.

Підставою для такої думки є і власне софіївський археологічний комплекс: кераміка з домішкою товченої черепашки, шліфовані кам'яні бойові сокири, орієнтація на скотарство, невеликі поселення на важкодоступних річкових мисах. Мальована кераміка зустрічається лише вряди-годи і завжди не місцевого походження, житла заглиблені в ґрунт, а не побудовані на глиняній вимостці тощо. І варто зазначити, що відтоді, тобто з кінця IV тис. до н. е. (за каліброваними датами) майже до пізньобронзового віку (появи білогрудівської культури) така господарчо-культурна картина у Середньому Подніпров'ї не зазнає принципових змін.

Які підстави ідентифікувати цю культурну групу як трипільську, навіть пізньотрипільську? Питання риторичне. За всіма ознаками вона стоїть ближче до культур мотузчатої кераміки доби ранньої бронзи (зокрема місцевої середньодніпровської) ніж до класичної трипільської культури.

Привертає увагу і поховальний ритуал софіївської групи, досліджений за матеріалами чотирьох могильників³⁷. Він засвідчує, що трупоспалення відбувалось осторонь від поселень при похованні решток небіжчика в урнах чи без урн. Цей ритуал зберігається у Середньому Подніпров'ї без істотних змін до давньоруських часів.

³⁵ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 152.

³⁶ Круц В. А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 155.

³⁷ Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. — К., 1993.

Це, зрозуміло, не дає підстав твердити про те, що з кінця IV тис. до н. е. тут мешкав один народ, що було б безглуздістю з теоретико-методологічної точки зору, але засвідчує спадковий розвиток етносів цієї території впродовж наступних тисячоліть.

Аналогічні процеси спостерігаємо і на Волині. Думка про те, що тамтешня городсько-волинська, або городсько-касперівська культурна група, так само як і усатівська та софіївська, не є безпосередньою спадкоємницею класичного Трипілля, обґрунтовувалася вже О. Я. Брюсовим³⁸ та В. П. Петровим³⁹. Останній, зокрема, звертав увагу на принципові відмінності в господарчій орієнтації, топографії поселень та керамічного комплексу між власне трипільською культурою і так званими пізньотрипільськими культурними групами. За цими та іншими ознаками городсько-волинська група типологічно подібна до софіївської і наступних культур спільності мотузчатой кераміки та бойових сокир.

Отже, внаслідок складних процесів взаємодії носіїв трипільської та скотарської, індоєвропейської традицій в кінці доби енеоліту, відбувалося виникнення низки синкретичних культурних груп, у яких господарчо-культурні традиції останніх дедалі більше переважали. Серед таких груп варто передусім назвати софіївську у Середньому Подніпров'ї, городсько-волинську на Волині та усатівську у Північно-Західному Причорномор'ї.

Зважаючи на згадані вище їхні особливості видається недоречним відносити ці культурні групи до трипільської спільноти. Про відмінність та окремішність від неї цих культур вже давно писали такі поважні дослідники як О. Я. Брюсов, В. П. Петров, В. М. Даниленко, Т. Сулимирські, М. Гімбутас та інші. Можливо, краще було б об'єднувати їх поняттям посттрипільські культури, або культури посттрипільського кола. Але схоже на те, що вони за своєю суттю вже типологічно ближчі до пізніших культур мотузчатой кераміки та бойових сокир.

Отже, виразні зміни у поховальному обряді Північно-Західного Причорномор'я та Середнього Подніпров'я відбувалися на тлі поширення кераміки з перлинним та мотузчатим орнаментами, а також принципової переорієнтації з землеробства на скотарство (при підвищенні ролі розведення овець та коней). Останнє було пов'язано з настанням більш посушливого клімату. Ці зміни сприяли кризі традиційного трипільського господарчого комплексу, послабленню і деморалізації власне трипільців — за умов просування на їхні землі скотарських індоєвропейських груп з північнонадчорноморсько-приазовських степів.

³⁸ Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952. — С. 242.

³⁹ Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., 1972. — С. 126—139.

Таким чином, доходимо висновку про те, що раннє і класичне Трипілля не було індоєвропейським за своєю етномовною природою. Скоріш за все носіями власне трипільської культурно-господарчої традиції (ширше — всіх основних нео-енеолітичних культур Південно-Східної Європи) були, у своїй переважній більшості, репрезентанти давньомалоазійських говірок прахаттського кола.

Але з середньотрипільських часів посилюється їхня взаємодія з індоєвропейськими скотарськими племенами. В наступні століття, за умов системної кризи трипільського соціокультурного комплексу та розселення індоєвропейських племен на теренах Північно-Західного Причорномор'я, Середнього Подніпров'я, Волині тощо відбувається синкретизація трипільського та індоєвропейського населення. Виникають нові, посттрипільські культури — такі як уса-тівська, софіївська та городсько-волинська.

Цей процес, врешті-решт, спричиняє поступову індоєвропеїзацію нащадків носіїв класичної трипільської традиції, яка завершується десь до початку III тис. до н. е. Археологічним показником цього є формування культурно-історичної спільності мотузчатої кераміки та бойових сокир, зокрема — середньодніпровської культури доби ранньої бронзи. Від неї простежується спадкоємний зв'язок місцевих (індоєвропейських за своєю етномовною ідентичністю) культур вже протягом всієї доби бронзи — до утворення праслов'янської спільності десь на кінець II тис. до н. е.